

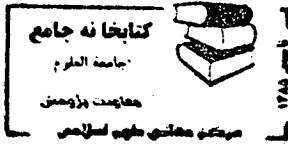
مرکز جهانی علوم اسلامی

مدرسه عالی فقه و معارف اسلامی

پایان نامه کارشناسی ارشد

رشته فقه و معارف اسلامی

عنوان:
معادشناسی از دیدگاه خواجه نصیرالدین طوسی و فخرالدین رازی

استاد راهنما:

دکتر حسن یوسفیان

استاد مشاور:

حجت الاسلام دکتر محمد جعفری

دانش پژوه:

غلامرضا رسولی (کمالی)

سال ۱۳۸۴

کتابخانه جامع مرکز جهانی علوم اسلامی

شماره ثبت: ۵۸۰

تاریخ ثبت:

□ مسئولیت مطالب مندرج در این پایان نامه ، به عهده نویسنده می باشد.

□ هرگونه استفاده از این پایان نامه با ذکر منبع ، بلاشکال است و نشر آن

در داخل کشور منوط به اخذ مجوز از مرکز جهانی علوم اسلامی است.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تقدیم:

این اثر ناچیز را تقدیم می‌کنم به:
همه‌ی پیامبران الهی بخصوص پیامبر مکرم اسلام (ص) که کامل‌ترین
معارف الهی را برای بشر به ارمغان آوردند.
اهلبیت پیامبر (ع) که کشتی نجات امتند. بویژه حضرت ولی عصر
حجت ابن الحسن (عج)، قلب تپنده‌ی عالم هستی.
ارواح مطهر همه‌ی شهیدان والامقام که باهدیه‌ی جانشان، حیات
معارف دینی را تضمین نمودند؛ بخصوص شهید حجت الاسلام
جمعه خان عابدی ومعلم شهید الله نظر نهضت.
همه‌ی کسانی که در مسیر گسترش آموزه‌های اسلامی کوشش می
نمایند.

تقدیر و تشکر:

پس از حمد و ثنای الهی به خاطر نعمتهای بیکرانیش، که توفیق قدم گذاردن در وادی علم و دانش اسلامی را عنایت فرمود، لازم می‌دانم از: پدر و مادرم که بذر ایمان و محبت انبیاء و اهل بیت (ع) را بر قلب من افشاندند.

مسئولین محترم مرکز جهانی علوم اسلامی که راه تحقیق در عرصه‌های گوناگون علوم اسلامی را برای طلاب و دانش پژوهان هموار نمودند. تمامی اساتید حوزوی و دانشگاهی که به نحوی در علم‌اندوزی و رشد این‌جانب مؤثر بودند.

بویژه، استاد راهنمای گرانمایه‌ام جناب حجت الاسلام دکتر حسن یوسفیان و استاد مشاور گرانقدرم جناب حجت الاسلام دکتر محمد جعفری که در مدت نگارش این پایان‌نامه، بزرگوارانه و دلسوزانه بنده را راهنمایی، و در تدوین آن تلاش وافر عنایت فرمودند.

و در اخیر از خانواده‌ام که با حوصله و شکیبایی در این مدت سنگ‌ صبور و مایه‌ی دلگرمی من بودند.

تشکر و قدردانی نمایم.

چکیده:

این پایان نامه که در موضوع معادشناسی نگاشته شده است، شامل شش فصل می‌باشد که در هر کدام از آنها به جنبه‌هایی از معاد، با دید فلسفی-کلامی، از نظر خواجه نصیرالدین طوسی و فخرالدین رازی، پرداخته شده است.

در اولین فصل کلیاتی درباره‌ی موضوع تحقیق مطرح گردیده است. مباحثی چون: تبیین مسأله، معنای لغوی و اصطلاحی معاد، پیشینه، و سؤالات اصلی و فرعی معادشناسی، قلمرو، فرضیه و روش تحقیق، زندگی‌نامه‌ی خواجه نصیر و فخر رازی. در فصل دوم، امکان یا عدم امکان معاد بحث و بررسی شده و به مقوله‌هایی ذیل پرداخته شده است: مفهوم امکان، امکان ذاتی و وقوعی، بررسی قاعده‌ی حکم الامثال، قدرت مطلق و بی‌پایان خداوند، نمونه‌های عینی معاد، زنده شدن زمین، نمونه‌های عینی معاد در قرآن.

فصل سوم در باره‌ی ضرورت معاد است. برای اثبات ضرورت آن دو نوع دلیل آمده است. یکی ادله‌ی نقلی که ابتدا سراغ قرآن رفته، سپس برهان اخبار انبیا از معاد آمده است. دیگری ادله‌ی عقلی، در این قسمت ابتدا برهان حکمت، سپس برهان عدالت خداوند بر ضرورت معاد، تقریر شده است.

در فصل چهارم؛ مباحث حقیقت انسان، و نفس (روح) شناسی از دو دیدگاه بررسی شده است. حقیقت روح، دوگانگی روح و بدن، مادی یا مجرد بودن روح، حدوث و قدم نفس، در این فصل آمده است.

بحث‌های معاد جسمانی و روحانی، در فصل پنجم آمده است. در این فصل مقوله‌هایی چون: کیفیت معاد در قرآن، ملاکهای جسمانی یا روحانی بودن، ادله و شواهد هر یک از طرفداران معاد جسمانی تنها، روحانی محض، روحانی-جسمانی، و نظرات تطبیقی خواجه نصیر، فخر رازی، ابوعلی سینا و ملاصدرا، آورده شده است.

در فصل آخر (ششم)، شبهات معاد تحلیل و تقریر گردیده است. در این فصل، زیرمجموعه‌های ذیل آمده است: شبهات منکران اصل معاد در قرآن و پاسخ آنها، شبهات معاد جسمانی، شبهه‌ی اعاده‌ی معدوم و شبهه‌ی آکل و ماکول و... به تفصیل آمده است.

فهرست مطالب

۱	مقدمه:
۳	فصل اول: کلیات
۴	۱- تبیین مسأله معادشناسی
۵	واژه‌ی معاد
۵	معنای لغوی معاد
۶	معنای اصطلاحی معاد
۶	۲- اهمیت معادشناسی
۸	۳- پیشینه‌ی معادشناسی
۸	الف) معادشناسی از دیدگاه اندیشمندان
۸	معادشناسی افلاطون
۹	معادشناسی ارسطو
۱۰	معادشناسی ترتولیان و ژوستین
۱۰	ب) معادشناسی در گستره‌ی ادیان و تاریخ پیشینیان
۱۰	اقوام صحرائین
۱۱	آیین هندو
۱۱	بودائی‌ان
۱۱	چینی‌ها
۱۲	یونانیان
۱۲	ج) معادشناسی در عهد عتیق (آیین یهودیان)
۱۳	د) معادشناسی در عهد جدید (آیین مسیحیان)
۱۴	ه) معادشناسی در اسلام
۱۴	۴- سؤالات معادشناسی
۱۴	الف) پرسش‌های اصلی

۱۵ (ب) پرسش های فرعی
۱۵ ۵- قلمرو تحقیق
۱۵ ۶- روش تحقیق
۱۶ ۷- محدودیت تحقیق
۱۶ ۸- زندگی نامه خواجه نصیر الدین طوسی
۱۶ الف) ولادت و تحصیلات
۱۹ ب) شاگردان و آثار
۲۰ ج) وفات
۲۰ ۹- زندگی نامه فخر الدین رازی
۲۱ الف) ولادت و تحصیلات
۲۲ ب) شاگردان و آثار
۲۳ ج) وفات
۲۴ فصل دوم: امکان معاد
۲۵ ۱- مفهوم امکان
۲۶ امکان ذاتی و وقوعی
۲۶ ۲- ادله‌ی امکان معاد
۲۶ الف) امکان بازگشت انسان در آخرت
۲۶ روش خواجه نصیر الدین طوسی در امکان معاد (قاعده حکم الامثال)
۲۸ بررسی قاعده‌ی حکم الامثال
۲۹ روش فخر رازی در امکان معاد
۲۹ اعاده‌ی معدوم
۲۹ خلقت اولیه انسان
۳۰ وجود حقایق مشکل‌تر
۳۰ اشکال بر قیاس اولویت در اثبات معاد
۳۲ بررسی و تبیین

۳۳	ب) قدرت مطلق و بی‌پایان خداوند
۳۵	۳ - نمونه‌های معاد در این دنیا
۳۵	الف) زنده شدن زمین
۳۷	اشکال
۳۷	پاسخ
۳۸	ب) نمونه‌های عینی معاد در قرآن (نمونه‌های تاریخی معاد)
۳۸	داستان حضرت ابراهیم و چهار پرنده
۴۰	کیفیت استدلال به آیه بر امکان معاد
۴۰	سرگذشت عزیر
۴۱	کیفیت استدلال
۴۲	فصل سوم: ضرورت معاد
۴۳	۱. دلایل نقلی ضرورت معاد
۴۴	الف) ضرورت معاد در قرآن
۴۵	ب) ضرورت معاد از قول پیامبران
۴۶	۲- برهان‌های عقلی بر ضرورت معاد
۴۶	الف) برهان حکمت:
۴۷	برهان حکمت در قرآن
۴۸	بیان و تقریر برهان حکمت
۴۸	توضیح مقدمات
۵۱	برهان حکمت در دیدگاه خواجه نصیر طوسی
۵۲	تقریر برهان حکمت از دیدگاه فخر رازی
۵۴	بیان و بررسی دیدگاه خواجه نصیر و فخر رازی
۵۵	ب) برهان عدالت
۵۵	برهان عدالت در قرآن
۵۶	تقریر برهان عدالت

۵۶	توضیح مقدمات
۵۹	برهان عدالت در کلام خواجه نصیر طوسی
۵۹	برهان عدالت در کلام فخر رازی
۶۱	نقد و بررسی
۶۴	فصل چهارم: شناخت روح (= نفس)
۶۶	حقیقت روح (نفس)
۶۷	ماهیت موجودمادی و موجود مجرد
۶۸	۱- شناخت روح از دیدگاه فخر رازی
۶۹	الف) براهین عقلی تجرد روح و دوگانگی آن با بدن از دیدگاه فخر رازی
۷۲	ب) براهین نقلی تجرد روح از دیدگاه فخرالدین رازی
۷۶	ج) فخرالدین رازی و تأیید جسمانی بودن روح انسان
۷۷	۲- شناخت روح از دیدگاه خواجه نصیرالدین طوسی
۷۷	براهین تجرد روح از دیدگاه خواجه نصیرالدین طوسی
۷۸	یک اشکال و پاسخ آن
۸۲	فصل پنجم: کیفیت معاد
۸۴	۱- روحانی یا جسمانی بودن معاد
۸۴	تعریف معاد جسمانی و روحانی
۸۵	۲- کیفیت معاد در قرآن
۸۵	الف) معاد جسمانی در قرآن
۸۷	ب) معاد روحانی در قرآن
۸۹	جمع بندی میان آیات قرآن
۸۹	۳- ملاک جسمانی یا روحانی دانستن معاد
۸۹	الف) حقیقت انسان
۹۱	ب) پاداشها و کیفرهای آخرت
۹۱	۴- بررسی و ادله‌ی هریک از انواع معاد

- الف . معاد جسمانی تنها ۹۱
- ب . معاد روحانی تنها ۹۳
- ج . معاد جسمانی - روحانی ۹۴
- دلیل معاد جسمانی - روحانی ۹۴
- دلیل دیگر: ۹۵
- ۵ - بررسی دیدگاه خواجه نصیر طوسی و فخر رازی در باره‌ی کیفیت معاد ۹۶
- (الف). دیدگاه فخر رازی در باره‌ی کیفیت معاد ۹۶
- معاد جسمانی از دیدگاه فخر رازی ۹۷
- تبیین دیدگاه فخر رازی ۹۷
- نتیجه: ۹۸
- (ب). دیدگاه خواجه نصیر الدین طوسی در باره کیفیت معاد ۹۸
- تبیین نظر خواجه ۹۹
- فرضیه اجزای اصلی و چالشهای آن ۹۹
- بیان اجزای اصلی و فرعی ۹۹
- اجزای اصلی در کجای بدن قرار دارند؟ ۱۰۰
- نتیجه: ۱۰۳
- ۶- کیفیت معاد از دیدگاه برخی فیلسوفان دیگر ۱۰۳
- (الف) دیدگاه ابن سینا ۱۰۳
- نقد دیدگاه ابن سینا ۱۰۵
- (ب) دیدگاه صدر المتألهین (ملا صدرا) شیرازی ۱۰۵
- بررسی دیدگاه ملا صدرا ۱۰۷
- نقد دیدگاه ملا صدرا شیرازی ۱۰۹
- ملا صدرا و نقد نظریه‌ی فخر رازی ۱۱۰
- خاتمه: ۱۱۱
- فصل ششم: شبهات معاد ۱۱۳

- ۱- شبهات معاد در قرآن ۱۱۴
- نا ساز گاری زنده شدن دوباره‌ی انسان با عقل ۱۱۴
- انسانی که خاک شده چگونه دوباره زنده خواهد شد؟! ۱۱۵
- زندگی دوباره‌ی انسان افسانه‌ای بیش نیست! ۱۱۵
- چرا نیاکان ما زنده نمی‌شوند! ۱۱۶
- زندگی و مرگ بیش از یک بار ممکن نیست! ۱۱۶
- پاسخ این دسته شبهات ۱۱۷
- ۲- شبهات معاد جسمانی ۱۱۷
- الف) شبهه‌ی اعاده‌ی معدوم ۱۱۷
- تعریف اعاده‌ی معدوم: ۱۱۷
- مراد از اعاده‌ی معدوم در بحث معاد ۱۱۸
- جواز اعاده‌ی معدوم ۱۱۹
- اعاده‌ی معدوم در دیدگاه خواجه نصیر الدین طوسی ۱۲۰
- اشکال فخرالدین رازی به این استدلال ۱۲۱
- پاسخ نصیر الدین طوسی به فخر رازی ۱۲۱
- تبیین جواب خواجه به فخر ۱۲۱
- اعاده‌ی معدوم در دیدگاه فخر رازی ۱۲۴
- دلیل‌های فخر رازی بر جواز اعاده‌ی معدوم ۱۲۴
- ایراد خواجه نصیر به این استدلال ۱۲۵
- پاسخ فخر رازی به ایراد خواجه نصیر ۱۲۶
- جواب خواجه نصیر از اشکال فخر رازی ۱۲۶
- اقرار فخر رازی به امتناع اعاده معدوم ۱۲۷
- معاد جسمانی و اعاده‌ی معدوم ۱۲۸
- ب) شبهه‌ی آکل و مأكول ۱۳۱
- تقریر شبهه: ۱۳۱

۱۳۲	پاسخ شبهه‌ی آکل و ماکول
۱۳۲	راه نخست:
۱۳۳	نقد این دیدگاه
۱۳۳	راه دوم:
۱۳۴	نقد این دیدگاه
۱۳۴	پاسخ دیگر:
۱۳۵	خاتمه
۱۳۶	نتیجه‌گیری نهایی
۱۳۸	فهرست منابع:

مقدمه:

سپاس بی حد، خدایی را سزا است، که بشر را آفرید و به او حکمت، تعقل و دانایی بخشید، همو که هنگامه‌ی آفرینش انسان به خودش «تبارک الله احسن الخالقین» گفت. و او را برترین مخلوقات قرار داد.

درود و ثنای بی پایان بر سرسلسله‌ی خوبان و مظهر صفات احدی، حضرت محمد مصطفی (ص)، او که رسالتش اکمال رسالت‌ها، و خود نگین انبیا است. درود بی شمار بر اهلیت طاهرینش همانان که شمع‌های فروزان معرفتند. سلام بر شهیدان راه حقیقت و شمع‌های محفل بشریت.

اهمیت معادشناسی بر کسی پوشیده نیست. شاید بتوان گفت: در آموزه‌های دینی، پس از خداشناسی، موضوعی به پای اهمیت معاد نباشد، چنان‌که در قرآن مجید حدود دو هزار آیه در این مورد به چشم می‌خورد.

اعتقاد به معاد و بینش روشن‌تر در باره‌ی آن، نقش کلیدی در سازندگی اخلاقی فرد و اجتماع ایفا کرده و عمل به دستورات دینی و سعادت بشر را تضمین می‌نماید. در پایان نامه‌ی حاضر، معادشناسی اسلامی را از دو دریچه به تماشا گذاشته‌ایم:

یکی از دیدگاه خواجه نصیرالدین طوسی (محقق شیعه)

دیگری از دیدگاه فخرالدین رازی (امام اهل سنت).

در این نوشتار تلاش شده است زوایای گوناگون فلسفی-کلامی معاد، همانند: ادله‌ی امکان و ضرورت معاد، شواهد تاریخی و عینی آن، شناخت حقیقت انسان، جسمانی یا روحانی بودن و شبهات معادشناسی از این دو نظر، تقریر و بررسی شود.

ناگفته نماند تحقیق حاضر در حد وسع و توان نویسنده و بادر نظر داشت محدودیتها می‌باشد. با اینکه محقق سعی و تلاش خویش را جهت بهتر ارایه دادن مباحث بذل

نموده است، هیچ‌گاه ادعا نمی‌شود که از هر عیب و نقصی مبرا باشد؛ از این‌رو از صاحب‌نظران و اساتید گرانقدر، تمنای اغماض و راهنمایی می‌رود.

به امید توفیقات روز افزون برای دین پژوهان واقعی مسلمان.

قم: مرکز جهانی علوم اسلامی.

مدرسه عالی فقه و معارف اسلامی.

غلامرضا رسولی (کمالی).

تابستان ۱۳۸۴ ش.

فصل اول:

کلیات تحقیق

۱- تبیین مسأله معادشناسی

معاد و زندگی پس از مرگ مسأله‌ای است که انسان زمینی در اولین سحرگاهان حیاتش بر روی کره‌ی خاکی (= زمین) فرا روی داشته است. از مرگ هابیل ها، تا بقای جهان، هر روز عده‌ای با آن دست و پنجه نرم می‌کنند. در آیات قرآن نیز این پدیده از بنیادی‌ترین پایه‌های جهان بینی الهی و دینی است، چنان‌که پس از خداشناسی، مهمترین اصل اعتقادی اسلام می‌باشد. همچنین در تمام مذاهب اسلامی - که جهان بینی آنان از آموزه‌های قرآن گرفته شده است - معاد از ضروریات می‌باشد. از همین رو، هر کس دوست دارد بداند سرنوشت او پس از مرگ چه خواهد بود؟ آیا با فرا رسیدن مرگ حیات او خاتمه می‌یابد، یا اینکه در عالم دیگر به زندگی دوباره ادامه خواهد داد؟

دست نیافتن به زوایای مختلف و ناپیدای معادشناسی همیشه روح متلاطم آدمی را رنج داده است. سوالاتی چون: «انسان چیست؟»، «چرا انسان می‌میرد؟»، «آیا مرگ آدمی انتهای وجود او نیست؟» و هزاران سؤال از این قبیل، بشر کنجکاو را به سوی تفکر و اندیشه‌ی معادشناسی کشانده است؛ (الانسان حریص علی مامع). چنان‌که در اولین تمدنهای مکتوب و آثار فلسفی بشر معادشناسی را می‌توان سراغ گرفت.

تحقیق حاضر چشم اندازی است به پاره‌ای از اساسی‌ترین مباحث حوزه معادشناسی که از دیرباز مورد توجه بوده است. مباحثی که گاهی بیشترین اختلاف دیدگاه را بخصوص در حوزه‌ی تفکر اسلامی به خود اختصاص داده است و پاره‌ای از بزرگ‌ترین فیلسوفان مسلمان از درک واقعیت آن خود را نا توان دانسته‌اند.

در این نوشتار تلاش شده است، مبانی و چالش‌های معادشناسی از دیدگاه دو تن از بزرگترین و پراوازه‌ترین دین پژوهان و صاحب نظران اسلامی، خواجه نصیرالدین طوسی (محقق شیعه) و فخرالدین رازی (امام اهل سنت)، کنار هم قرار

گیرد. این پدیده، گاه به مناظرات جالب و درخور توجهی تبدیل شده و بینش پژوهشگران را در باره‌ی اندیشه‌های عمده‌ی دو مذهب شیعه و سنی ژرف‌تر می‌کند.

واژه‌ی معاد

تعبیر از زندگی پس از مرگ، با کلمه‌ی «معاد» در قرآن نیامده است.^۱ در احادیث نیز تعبیر معاد بجای حشر و قیامت کمتر به چشم می‌خورد. امیرالمؤمنین علی (ع) می‌فرماید: «طوبی لمن ذکر المعاد.^۲ ولی به مرور زمان این کلمه برای زندگی و جهان پس از مرگ در میان متشرعه (مردم مسلمان) رواج یافته است.

اینکه چرا برای این اصل دینی کلمه‌ی معاد را به کار می‌برند. شاید بتوان اینگونه توجیه کرد که آنچه در مورد قیامت بیشتر مطرح است، توجه به زمان، مکان و برگشت انسان‌ها به عالم دیگر است.

کلمه‌ی معاد که شامل هر سه معنا است برای رساندن این مقصود بسیار مناسب

است.

معنای لغوی معاد

واژه‌ی معاد در زبان عرب به سه معنا می‌آید:

مصدر میمی به معنای باز گشتن؛

اسم زمان به معنای هنگام بازگشت (یوم الحساب)؛

اسم مکان به معنای جایگاه بازگشت (محشر).

در زیر پاره‌ای از تعبیرهای لغت شناسان در این باره آورده شده است:

فیروزآبادی می‌گوید: «المعاد الآخرة و المرجع و المصیر»^۳ معاد آخرت، بازگشت

و هنگام و جایگاه آن است.

^۱ - مطهری، مرتضی، معاد، (تهران: صدری، دهم، ۱۳۸۱ش)، ص ۲۱.

^۲ - نهج البلاغه؛ ترجمه محمد دشتی، (قم: اوج علم، اول ۱۳۸۰ش)، حکمت ۴۴.

^۳ - فیروزآبادی، محمد، قاموس المحيط (بیروت: موسسه الرساله، دوم، ۱۴۰۷ش)، ص ۳۸۶.

در مختار الصحاح آورده است: «المعاد بالفتح المرجع و المصیر، و الآخرة معاد الخلق»^۱

معاد بافتحه بازگشتن و زمان و مکان آن است. و آخرت معاد مردمان است. سایر علمای لغت عرب نیز نزدیک به همین معنا را برای معاد پذیرفته‌اند.^۲

معنای اصطلاحی معاد

در تعریف اصطلاحی معاد گفته شده: معاد عبارت است از زنده شدن دوباره‌ی انسان پس از مرگ تا پاداش و یا کیفر اعمالی را که در این دنیا انجام داده، ببیند. فیاض لاهیجی می‌گوید: «مراد از معاد، در شرع بازگشت انسان است بعد از موت به حیات و به جهت یافتن جزای عملی که پیش از موت از او صادر شده است از نیک و بد.»^۳

۲- اهمیت معادشناسی

بحث معاد، در ادیان جهان از چنان اهمیتی برخوردار است که یکی از بیشترین بخش‌های تفکر دینی را به خود اختصاص داده است. چنان‌که انکار آن پایه‌های دین باوری را متزلزل خواهد کرد. اعتقاد به خداوند بدون شناخت و پذیرش اصل معاد تصور ناقصی از دینداری خواهد بود. پیامبران الهی نیز از نخستین روز‌هایی که از سوی خداوند به راهنمایی بشر مأمور شدند، پیوسته پدیده‌ی معاد باوری و زندگی جاودانه در سرای دیگر را عنصر مسلم و اصل دوم آیین خویش قرار داده‌اند. حتی در ادیانی که رابطه‌ی کم‌رنگی با خدا پرستی واقعی دارند، اصل معاد با چهره‌ی کاملاً پررنگ و به عنوان یک اندیشه قوی، اصالت خود را حفظ کرده است، هر چند تصویر آن با معادشناسی واقعی فاصله‌ی بسیار دارد.

^۱ - رازی، محمد بن ابوبکر، مختار الصحاح (بیروت: دار الکتب العربی، بی تا)، ص ۴۶۰.

^۲ - رک: علامه ابن منظور، لسان العرب (بیروت: طوال الاحیاء التراث العربی، ۱۴۱۶ق)، ج ۹، ص ۴۶.

^۳ - فیاض لاهیجی، عبد الرزاق، گوهر مراد (تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۲)، ص ۲۸ و ۵۹۵.

در شریعت اسلامی، این اصل چنان اهمیتی دارد که بالاترین متن دینی آن (قرآن) بیشترین چیزی که از آن سخن گفته است، زوایای مختلف معادشناسی است. چنان که برخی شمار آیاتی را که در آن سخن از آخرت آمده است بالغ بر ۲۰۰۰ آیه می‌دانند.^۱

«روزی عایشه به رسول گرامی اسلام عرض کرد: آیا کسی با شهیدان محشور خواهد شد؟ حضرت فرمودند: بله، کسی که هر روز و شب بیست بار مرگ را به یاد آورد.»^۲

از سوی دیگر، از آنجا که دست بشر از جستجوی عقلی در ابعاد گوناگون معاد کوتاه است، دانشمندان معادجو، مجبورند سراغ موضوع آن (انسان) رفته، با جستجو در ابعاد و نحوه وجود او، به گوشه‌ای از اسرار معادشناسی پی ببرند. از همین رو است که همیشه معادشناسی بشر را به انسان‌شناسی سوق داده است. همان مسأله‌ای که بسی پر اهمیت و شریف است؛ هرکس خویشتن را شناخت خدایش را شناخته است.

انسان‌شناسی نیز خود مقدمه‌ای برای شناخت مبدای عالم است. همین اهمیت دانشمندان مسلمان را واداشته تا تألیف‌های بسیاری با عنوان‌هایی چون «مبدأ و معاد» در حوزه فکری اسلامی به یادگار گذارند.

در این نوشتار پدیده‌ی معاد از دیدگاه دو دانشمند بزرگ جهان اسلام - خواجه نصرالدین طوسی و فخرالدین رازی - مورد پژوهش واقع شده است، که اندیشه‌های بلند آن دو، شاخص‌های روشن و مقبولی برای پیوند آرای کلامی - فلسفی دو مذهب بزرگ اسلامی یعنی تشیع و اهل سنت خواهد بود.

از سوی دیگر پژوهش‌های مقارنه‌ای میان آرای کلامی مذاهب اسلامی از دیر باز مورد توجه محققان بانصاف و پژوهشگران بی‌تعصب اسلامی بوده است. این چنین

^۱ - طباطبایی، سید محمد حسین، به نقل از سید امیر علی نقوی، عالم بزخ در آثار علامه (پایان نامه کارشناسی ارشد، موسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی (ره))، ص ۲۸.

^۲ - کاشانی، فیض، محجّه البیضاء (قم: دفتر انتشارات اسلامی، بی تا)، ج ۸، ص ۲۴۰.